

TÜRKÇEDE KELİME BAŞI HECE İKİLEŞMESİ VE TÜREME OLAYI

Kaan YILMAZ*

Öz: Türkiye Türkçesinin grameriyle ilgili çalışmalarda çoğunlukla pekiştirme başlığı altında değerlendirilen söz varlığının adlandırılmasındaki fikir birliği; sıra aynı söz varlığının tanımlanmasına, açıklanmasına ve sınıflandırılmasına gelince, bir hayli çeşitli görünmektedir. Bu çeşitlilik pekiştirilen kelimenin pekiştirilmeden önceki biçiminin tanımlanması, pekiştirici parçanın tanımlanması, pekiştirilmiş biçimin tanımlanması ve bunların her birinin ait oldukları kategorilerin belirlenmesi sürecinde ortaya çıkmaktadır. Aslında ilişkilendirildiği morfolojik kategori bakımından pekiştirme terimi de yeniden değerlendirilmeye muhtaçtır.

Bu çalışmada, ilgili söz varlığıyla gramerin alt başlıkları arasındaki ilişkiyi kuran ölçütler gözden geçirilerek olgunun temelde ses bilimsel yapısı üzerinde durularak biçim bilimsel, sözlük bilimsel ve anlam bilimsel zemindeki sonuçları üzerine çıkarımlar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Pekiştirme, Hece İkileşmesi, Türeme, Başkalaşma, Kelime Yapımı.

The Emphatic Reduplication in Word Initial Position in Turkish

Abstract: Although there is a consensus on how to term the vocabulary evaluated within the framework of “Intensification” in the studies of Turkish grammar, there is diversification on how to define, explain and classify the same vocabulary. The diversification may appear in the processes of defining the form of the vocabulary before it has become an intensifier, the intensifier particle, the intensified form and determining the category to which they belong. The term Turkish term for intensification “pekiştirme” requires a reassessment in terms of the morphologic category to which it is related.

In the present study, the phonological structure of the phenomenon will be stresses by reviewing the criteria which construct the relation between the related vocabulary and grammatical sub-categories, and some deductions on the results in the field of lexicology and semantics will be presented.

Keywords: Intensification, Reduplication, Epithesis, Dissimilation, Word Formation.

Giriş

İsim türünden yani anlam taşıyıcı kelimelerle işaretlenen herhangi bir kavramı, başka kavramlardan daha belirgin, vurgulu, dikkat çekici kılmak için Türkçe¹ konuşurların başvurduğu farklı yöntemlerden söz edilebilir. Bu noktada ilk akla gelen anlamsal içeriğin ne oranda pekiştirileceğidir.

Eğer anlam kısmen pekiştirilecekse yine anlam sahibi başka bir kelimenin pekiştirici görevini üstlenmesini sağlayarak amaca ulaşmak mümkündür. Türkçe, bu işlemi isim + isim tamlaması kuruluşuyla yürütebilmektedir. Birinci ismin tamlanan ikinci ismin tamlayan olduğu bu ilişkide, birincisi ikincisini nitelemek veya belirtmek

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kastamonu / TÜRKİYE. E-posta: kaanyilmaz@kastamonu.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-4975-8870.

¹ Bu yazıda Türkçeden kasıt “Türkiye Türkçesi (TT)”dir. Türkiye Türkçesi terimi ise hem standart hem de diyalektik malzemesini içine alacak şekilde düşünülmüştür. Dil verisi genel olarak TT üzerine temellendirilmiş olsa da konuya yaklaşım bakımından bazen Türk dilinin diğer lehçe ve şivelerine de atıfta bulunmak zorunda kalınmıştır.

suretiyle, ikinciye ait anlamsal içeriğin kısmen pekiştirilmesi gerçekleştirilir. Mesela *koyu* bir anlamdır; *mavi* de bir anlamdır. *Koyu mavi* tamlamasında ise *mavi* kavram alanıyla ilişkilendirilebilecek bir kelime (*koyu*), *maviyi* bir yönüyle daha iyi anlatmak için görevlendirilmiş olur. Bu aynı zamanda *mavi* anlamının bir tür kısmi pekiştirmesidir. Diğer taraftan kendisiyle ilişkilendirilebilecek *açık, turkuaz, deli* vb. kavramlardan *mavinin* uzaklaştırılması gibi de görülmektedir. Dolayısıyla kısmen yapılan her pekiştirme diğer yönlerden yapılan sınırlamayı da beraberinde getirecektir. Aynı şekilde *bu mavi* dediğimizde de *mavinin* bizimle olan mesafesini sınırlandırmak suretiyle konum olarak bize yakınlığını pekiştirmiş oluruz.

Anlamın tamamını pekiştirmek söz konusu olduğunda da farklı pekiştirme yollarından söz edilebilir. Mesela morfolojik yolla *küçü(k)+cük, büyü(k)+cek, koca+man*, vb. ekleşmelerle anlamın pekiştirilmesi mümkün olmaktadır. Ayrıca *çok, en, daha* vb. kelimelerle kurulan tamlamaların yanı sıra kelime tekrarına dayanan yapılarla da anlam pekiştirilmektedir. *Mavi mavi, mavi mi mavi, maviler mavisî, mavinin mavisî* vb. kelime tekrarlarıyla da anlamın çoğaltılması, katlanması yoluyla pekiştirmenin sağlandığını görmekteyiz.

Anlamın tamamını ses olaylarıyla da pekiştirmek mümkündür. “Eşsek, kaçınıcıya aynı hatayı yapıyorsun!” diyen kişi için, muhatabına yakıştırmak istediği ve ilham aldığı anlamı taşıyan kelimenin standart biçimi kifayetsiz gelmekte ve ihtiyacı, kelime içi ünsüzü ikizleştirip anlamın tamamını pekiştirmek suretiyle gidermektedir. “Sana *ottuz* defa söyledim!..” diyen kişi için de uyardıya neden olan hadisenin hiç de hoşnut olunmayan tekrarına karşılık gelen miktar için “otuz”dan ilham alınan ancak bu kadarının bile yeterli olmadığı bir anlam kastedilmektedir. Yine ikizlenen sesle beraber ses yapısındaki nitelik artışı, kelimenin anlamındaki nicelik artışını beraberinde getirmiştir.

Kelime tekrarına benzeyen ancak fonolojik olarak işleyen diğer bir yol da *hece ikileşmesidir*. Burada kelimenin ilk sesini veya ilk hecesinin bir bölümünü, türetilen ses(ler)le beraber, kelime başında tekrar etmek yöntemi uygulanmaktadır. Böylece tekrar edilen parça, anlamı bir kez daha anımsatmaya yol açacak pekiştirme görevini yerine getirir. Türkçe bir şarkıda geçtiği şekliyle *mavi mavi* ve *masmavi*² birbirine denk kabul edilerek *çok maviye* benzer ancak tıpkısı olmayan bir nüansla kullanım alanına girer.

Buraya kadarki açıklamalarımız *pekiştirme* kavramının semantik kapsamı bakımından farklı yönleriyle yorumlanmaya açık olduğunu göstermek içindi. Yazının sonraki aşamalarında gramercilik geleneğimizde genellikle *pekiştirme* terimiyle anılan gelen söz varlığının kategorik sınırlarını takip ederek, bazen konuyla ilgili mevcut yorumların sağlam sonuçlarını anmakla yetinecek bazen de tartışılması gereken hususlardaki önerilerimizi gündeme getireceğiz.

1. Yöntem

Bu çalışmadaki tanık külliyatı, çoğunlukla salt konumuz kapsamıyla sınırlanmış önceki çalışmalarda (Hatiboğlu 1973, Cikia 2000, Özçelik 2012, Stachowski 2013) kullanılan tanıkların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu kaynaklardan Hatiboğlu (1973), TT'nin yazı dilini esas almakla beraber ağızlardan kendi kurallarına uygun bazı örnekleri de kullanmıştır. Cikia (2000) TT'nin gramer kitaplarını esas alır.

² Mavi mavi masmavi / Gözleri boncuk mavi ...

Özçelik (2012) TS'den ve ağızlardan faydalanmıştır. Stachowski (2013) de başta Hatiboğlu (1973) ve Müller (2004)'in çalışmaları olmak üzere çeşitli gramer kitaplarını kaynak olarak kullanmıştır.

Bu çalışmalardaki tanıklar genel olarak yazı dilindeki standart biçimleri yansıtmaktadır. Türeme ünsüz bakımından varsa nöbet kullanımlara ikincil seviyede yer verilmiştir. Bu yöntem var olduğu düşünülen ya da dayanakları aranan bir kuralı ispat için kullanılabilir ama temel bir sorunu da beraberinde getirmektedir: Yazı dilinde standartlaşan veya standartlaştığı sanılan biçimi kurallı kabul etmek. Bu kabul nöbet kullanımların kurlsız olduğu düşüncesini de beraberinde getirecektir. Oysa konuşma dilinde yaşayan, dolayısıyla yazı diline de taşınan bütün tanıkları dilin kuralları çerçevesinde üretilmiş kabul etmeliyiz. Öyleyse evrimsel sürecini tamamlamamış³ böyle bir konuda standart olduğu düşünülen, sınırlandırılmış tanıklarla kural koyucu bir yaklaşımdan kaçınmak gerekir. Üstelik bu yaklaşımı sergileyen çalışmalarda dahi standart kullanımı bugün bile kayıtlara girememiş olan *büsbüyük*⁴ kelimesiyle karşılaşmaktayız. O halde birbirine nöbet olan biçimleri aynı değerde kabul etmek gerekir.

Yukarıdaki kaynaklara ilave olarak yazı dilindeki nöbet kullanımları ve bunların yoğunluğunu tespit etmek için ilk akla gelen yol belli sayıda metnin taranması yöntemidir. Böyle bir yöntemi kullanmak çok zaman alır ve malzemenin karakter itibariyle sık kullanıma elverişli olmaması yüzünden çok fazla metin taramak gerekir. Bu sebeple daha kolay bir yöntemin benimsenmesi gerekmiştir ve bu münasebetle genel ağda yazılan Türkçe söz varlığından yararlanma yoluna gidilmiştir. Bilindiği üzere genel ağda www.google.com adresinden amaç doğrultusunda kelime aramak oldukça kolaydır. Ancak böyle bir taramayla tanık seçimine de dikkat etmek gerekir. Mesela www.google.com adresinde *kümküçük* kelimesi aranacak olursa hatırı sayılır bir yekün oluşturacak sonuçla karşılaşmak mümkündür. Ancak buradaki uydurma, deneme gibi görünen münferit örneklerle de temkinli yaklaşmak gerekir. Bu nedenle tanıkların sağlamlığını artırmak için kelimeyi aynı adreste, “Kitaplar”da arama seçeneğini etkin kılarak aradık. Böylece aranan bir kelimenin google veri tabanı temelinde herhangi yayımlanmış bir kitaptaki kaydına ulaşabilmek mümkün olmaktadır. Nitekim *kümküçük* için kısıtsız aramada yedi sayfa sonuç çıkıyorken “Kitaplar” seçeneğiyle arama yapıldığında sadece bir sonuç⁵ çıkmaktadır ve o da kitap formatında bir kaynak değildir. Bu sebeple *kümküçük* listeye alınmamıştır. *Küpküçük* ve *küsküçük* aynı şekilde arandığında ise yeterli sonuca ulaşmak mümkündür ve bu kelimeler listemize dahil edilmiştir. Böylelikle yazı dilinden tarama imkanı artırılmıştır.

Bu çalışmada yukarıda sözü edilen kaynaklardan derlenen tanıkların bir kısmı ağızlara dayanmaktadır. Ağız malzemesine DS'den yaptığımız kendi taramamızın sonuçları da eklenmiştir. Böylelikle TT'nin konuyla ilgili yazı diline ve ağızlarına dayanan tanıklarının bir araya getirilmesi amaçlanmıştır.

³ Eskiden tek sesle temsil edildiğini düşündüğümüz fonemin farklı alofonlarıyla kullanılması yönündeki seçimi belirleyen nihai bir kuralın henüz oluşmaması sebebiyle böyle bir yorum uygun görülmüştür.

⁴ Bu kelimeye “yazı dilinde pekiştirilmiş biçimi bulunmaz” diyerek ilk dikkat çeken Hatiboğlu (1973: 33) olmuştur. Bugün yazı dilindeki yaygınlığı şüphe götürmeyecek “*büsbüyük*” kelimesini, TS'de hâlâ göremiyoruz.

⁵ <https://eksisozluk.com/uzum-ve-diger-seyler--4012903?p=4> (erişim tarihi: 01.04.2020).

2. Terim

İngilizce literatürde veya Türkçe kaynaklarda verilen İngilizce karşılığıyla kullanılan terimleri şöyle sıralayabiliriz: duplication (Eker 2017: 261), reduplication (Taneri 1990, Stachowski 2013), emphatic reduplication (Wedel 1999, Göksel ve Kerslake 2005: 90), tensification (DDTS 1980: 119).

MU, konuyu *ism-i tafzil* başlığında değerlendirir⁶. Osmanlı dönemi kaynaklarında konuyla ilgili olarak *te'kid*, *sıfat-ı mübalağa* (Türkay 1999: 27) terimleri de kullanılmıştır.

Cumhuriyetle birlikte artık *berkitme* (Banguoğlu 1974: 348), *pekiştirme* (Hatiboğlu 1973; Korkmaz 1992: 121⁷, Eker 2017: 261), *pekiştirmeli*⁸ (DDTS 1980: 119), *yineleme* (Uzun 2006: 42), *hecesel ikileme* (Demircan 2015: 98) gibi terimlerle karşılaşırız.

Türkçe terim kullanımındaki çeşitliliğin temel bir soruna işaret ettiği kanaatindeyiz. Bu sorun, konuya gramerin hangi cephesinden yaklaşılabileceğiyle ilgili farklı tercihlerin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı dönemi gramerlerinde sarf bahsinde değerlendirilen konu Cumhuriyet döneminde genel olarak morfoloji kapsamında incelenmiştir. Halbuki konuya ait söz varlığı tamamen fonolojik yolla üretilmektedir ve kelimenin morfolojisinde hece artışıyla sonuçlanan bir genişlemeyi de beraberinde getirmektedir. O halde morfo-fonolojik bir olgudan söz edebileceğimiz gibi sonuç olarak oluşan yeni semantik veriyi de hesaba katmak gerekmektedir.

Bu noktada birbiriyle aynı anlama gelen *berkitme* ve *pekiştirme* terimlerinin vakanın oluş biçiminden ziyade sonucu ilgilendirdiğini söylemek zorundayız. Başka bir ifadeyle berkitilen/pekiştirilen şey kelimenin anlamıdır; morfolojik bir ögesi değil. Öyleyse berkitme/pekiştirme terimlerini konunun morfolojik boyuttaki kategorik kapsamını karşılamak için kullanmamalıyız. Bu terimler olsa olsa konunun temsilcisi söz varlığının, benzerleriyle birlikte, semantik içindeki yerini tayin etmede kullanılabilirler. *Yineleme* ise nadiren kullanılan ve daha çok söz dizimiyle ilişkilendirilen bir terimdir (DDTS 1980: 164). Konunun morfolojiyle ilgisi ve bu kapsamdaki yerine ise yapı başlığı altında değinilecektir.

⁶ “Pes şol ism ki bu kısımda tafzıl eylerüz harf-i evveline nazar eylerüz tā bilevüz ki ne aşl harfdür; ve andan soñra hareketine de nâzır oluruz görürüz ki esreli midür üstünlü midür ötrülü midür. Her kankı harf olursa ve hareketi ne aşl hareket ise bi-‘aynih ol harfı ol hareketile getürürüz. Andan soñra hâli degül ki ol kelime şiklet üzre telaffuz oluna yâ hiffet üzre telaffuz oluna; şiddet üzre telaffuz oluna bir cezimli bā bile getürürüz, eğer hiffet üzre telaffuz oluna bir cezimli mīm bile getürürüz (Karabacak 2002: 61).”

⁷ GTS’de “kök kelimenin belirttiği özelliği çeşitli yollarla yoğunlaştırma” şeklindeki genel bir tanımla açıklanan “pekiştirme” maddesi okuyucuyu “pekiştirilmiş kelime” maddesine yönlendirir. “Pekiştirilmiş kelime” ise sadece /m/, /p/, /t/, /s/ ünsüzleri kullanılarak oluşturulan biçimler için kullanılır. Ancak bu tanımın dışına çıkılarak “pekiştirme zarfı” başlığında kelime tekrarıyla oluşan örnekler “pekiştirme edatı” ve “pekiştirme eki” başlıklarında ise birtakım ek ve edatlar vasıtasıyla pekiştirilen kelimelere de yer verilmektedir (Korkmaz 1992: 121-123). Hepsini birlikte değerlendirilince “pekiştirilmiş kelime” başlığında bildirilen aksine pekiştirilmiş kelimenin tek bir yolla oluşmadığı ortaya çıkar ve böyle bir karmaşadan neyin “pekiştirilmiş kelime” olduğunu anlamak da güçleşir.

⁸ DDTS (1980: 119)’de “pekiştirmeli” terimi sadece /m/, /p/, /t/, /s/ ünsüzleri kullanılarak oluşturulan biçimler için kullanılır; “pekiştirme” diye ayrıca bir başlık yoktur.

Nihayetinde yukarıda zikredilen terimler arasında *hecesel ikilemeye* odaklanmak doğru olur ve fonolojik olarak konunun aslında ses-hece yapısıyla ilgisi vardır. Buradaki olayın bir benzeri *eşek > eşşek* örneğindeki gibi ikizleşme olayıdır. İkileşmede ise bir kelimedeki herhangi bir sesin yanında ona benzer başka bir sesin ortaya çıkması beklenir: *kağıt > kağırt* (Tuna 1986: 32). Örneklerde görüldüğü üzere hece sayısında bir artış yoktur. Bu yazıya ilham olan örneklerde ise (m/p/t/s) türemeyeyle birlikte hece sayısında artış gözlenmektedir ve artık hece temel alınan kelimenin ilk hecesini anımsattığından olayı hece ikileşmesi terimiyle adlandırmak yanlış olmaz: *a-çık > a-pa-çık, be-yaz > bem-be-yaz, sa-rı > sap-sa-rı, te-miz > ter-te-miz, bü-tün > büs-bü-tün*.

Kaynaklar ikileşen heceyle birlikte ortaya çıkan ünsüz için genel olarak kapatıcı (closed) terimini kullanmaktadır. Halbuki ünsüzle başlayan kelimelerde ikileşen heceyi kapatmakla görevli olan bu ses ünlüyle başlayan kelimelerde hece başı sesi olarak kullanılır. Hatta bazı durumlarda ünsüzle başlayan kelimelerde de hece başı ünsüzüne dönüşmektedir: *sağ-lam > sap-sağ-lam > sa-pa-sağ-lam*. O halde bu ünsüz için sadece *türeme* terimini kullanmak yeterlidir.

3. Yazım

Kelime başında ikileşen parçanın yazımıyla ilgili süreç ve bu konudaki düşünceler dikkat çekicidir. Hece ikileşmesine maruz kalan örneklerin Arap harfli metinlerde DLT'den beri ayrı yazıldığı bilinmektedir. Hatta bu alışkanlığın latin alfabesine geçildikten sonra bile devam ettirilmesi gerektiği de savunulmuştur. Bu minvalde ikileşen hecenin yazımıyla ilgili düşüncelerini Ergin (1999: 379) şöyle ifade etmiştir: “Tek başına manalı olmamakla beraber ek olmayan, kuvvetli durumu ve fonksiyonu dolayısıyla bir çeşit kelime olan, tekrarlardaki uydurma kelimelerden sayılabilecek bu unsur daima ayrı yazmak lazımdır.” Ergin’in bu düşüncesi çağdaş ve takipçisi gramercilerimiz arasında kabul görmemiş olacak ki yakın dönem gramer çalışmalarımızda benzer bir açıklamaya rast gelmedik. Bizce de bu noktadaki değişim yerini bulmuştur. Nitekim Arap alfabesinde ayrı yazılan parçaların bitişik yazılması halinde, alfabenin yetersizlikleri dolayısıyla, kelimelerin doğru okunması noktasında bazı problemlere yol açabileceği düşünülünce mazur görülebilecek bu alışkanlığı, Türkçenin latin harfleriyle yazımında devam ettirmenin bir anlamı kalmamış idi.

4. Yapı

4.1. Ses Yapısı

Pekiştirilen kelimelerin başında tekrar edilen parçayla beraber türeyen bir parçanın varlığından ilk kaynaklardan beri bahsedilmektedir.

Erdal (1991: 65)'a göre ET kaynaklarda kelimelerin içeriğinin anlam bakımından yoğunlaştırılması şu şekilde yapılmaktadır: Eğer varsa kendinden önceki ünsüzle birlikte kelimenin ilk ünlüsü, bir /p/ eklenerek kelime başında tekrar edilir ve ET'de eklenen ses daima /p/'dir. On birinci yüzyıl öncesinde Oğuzların veya başka bir boyun, bu işlem sırasında /p/den başka sesleri kullanıp kullanmadığını ise henüz bilemiyoruz.

DLT sayesinde Oğuzların türeme ünsüzle ilgili farklı tercihleri hakkında bilgi sahibi oluruz. Kâşgari'ye göre bütün Türk lehçelerinde bu işlem aynı şekilde gerçekleştirilir,

bir grup hariç; sadece Oğuzlar bu kurala aykırı olarak /p/yi /m/ye ve /s/ye⁹ dönüştürürler (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 143).

MU'da türeyen seslere örnek olarak sadece /p/ ve /m/den söz edilir. Bu seslerden birinin seçiminde kelimenin tekrar edilen ilk hecesinin *sıklet* veya *şiddet* ya da *hiffet üzre telaffuzunun* belirleyici olduğu iddia edilir. Mesela *tolu*, *kızıl*, *kara*, *ak* kelimelerine *sıklet* ve/veya *şiddet üzre telaffuz* gereği /p/ sesi eklenir ve *toptolu*, *kıpkızıl*, *kapkara*, *apak* türetilir ancak *gök* kelimesine *hiffet üzre telaffuz* gereği /m/ sesi eklenir ve *gömgök* türetilir; *yimyeşil*, *çımçık*, *sımsık* da bu sınıftandır. Bergamalı Kadri *siyahın sipsiyah* biçimindeki tafziline ise *galat* diyerek itiraz eder ve *simsiyah* denmesi gerektiğini ifade eder. Burada Bergamalı'nın konuyu türeyen iki sesle sınırlaması ve tarifte kategorik olarak sınırlayıcı olmayan "*hiffet ve sıklet/şiddet üzre telaffuz*¹⁰" gibi tabirleri bize yol gösterecek mahiyette değildir.

TT'de dudak ünsüzüyle başlayan kelimelerin ikileşen ilk hecelerinin /p/ ile kapatılmadığı görülmektedir. Bu kuralın tarihi bir kural olup olmadığını anlamak için geriye dönerek DLT'de Kaşgari'nin Oğuzlar hakkında söylediklerini hatırlamalıyız. Oğuzların /p/nin yanı sıra başka ünsüzleri de türettiği DLT'de zikredilmekteydi. Ancak buradaki örneklerin hiçbiri dudak ünsüzüyle başlamadığı için kuralın Oğuzlar açısından kökensel olduğunu iddia edemiyoruz. Günümüzde ise Azerbaycan Türkçesinde tespit edilmiş ve dudak ünsüzüyle başlayıp ikileşen heceden sonra /p/ türetilmiş sadece bir örnek var: *bapbalaca*¹¹ (Stachowski 2013: 28). Stachowski'nin bu örneği alıntıladığımız çalışmada Türkmen ve Gagavuz Türkçelerinden benzer bir örnek yoktur. Demek ki Oğuz grubunda dudak ünsüzüyle başlayıp ikileşen heceden sonra türetilen ünsüz için geçmişten gelen bir /p/ tercihi mümkünse bile evrim, tercihin diğer ünsüzlere yönelmesi istikametindedir.

Yakın zamana kadar ikileşen heceyle beraber türeyen ünsüzünün seçimiyle ilgili bazı kural koyma teşebbüslerinde bulunulmuştur (Hatiboğlu 1973, Özçelik 2012, Demircan 2015). Bu çalışmalar olgunun en sağlam kuralıyla (ünlüyle başlayan kelimelerde türeme ünsüzün daima /p/ olması) ilgili, işleyişi hiç değişmemiş örnekleri izah etmekle beraber, çoğu sınırlı sayıdaki örneğin bazen farkında olmadan daha da sınırlandırılmış biçimleri üzerinde karar verme yoluna gitmişlerdir. Hatta bazı çalışmalarda bu kısıtlamalar da karmaşık kurallar dizisine dönüşmüştür (Demircan 2015: 103).

Örneğin *düz* kelimesinin hece ikileşmesine uğramış biçimini açıklamaya çalışan Demircan (2015: 101) önce nitelikleri bakımından tabanla özdeş olan /s/ ve /r/nin dışlanacağını, sonra tabanın hem (-sürekli) hem (+sürekli) ünsüz bulundurması dolayısıyla /p/nin dışlanacağını ve böylece elde /m/nin kalacağını söyler. Bu açıklamayı Demircan'ın terminolojisiyle irdelersek /s/ ve /r/nin dışlanması anlaşılabilir. Ancak tabanda hem "-sürekli" hem de "+sürekli" ünsüz bulunması sebebiyle /p/ yerine /m/nin tercih edilmesi anlaşılabilir; çünkü Demircan'ın ayrıntı özellikler (2015: 58) tablosuna göre hem /p/ hem de /m/ "-sürekli"dir.

⁹ *sarığ* > *sap sarığ*, *kök* > *köm kök*, *tegirme* > *tes tegirme* (DLT: 165)

¹⁰ Osmanlı dönemi kaynaklarında *hiffet* ve *sıklet* tabirleri daha çok kelimedeki ünlü dizisinin arka yan da ön oluşuyla ilgilidir ancak buradaki açıklamalardan Bergamalı Kadri'nin *hiffet üzre telaffuz* ile kolay söyleyişi; *sıklet/şiddet üzre telaffuz* ile zor söyleyişi kastettiğini anlıyoruz.

¹¹ Aynı kaynaktan *bambalaca* biçimi de nöbet biçim olarak kaydedilmiştir.

Keza Hatiboğlu (1973: 34-43) türeme ünsüzün seçimiyle ilgili dört kuraldan bahsetmektedir. Ancak bu başlık altındaki içerik kuraldan ziyade mevcut örneklerin açıklanmasına dönüşmüştür. Ayrıca bu bölümde “..bazı kelimeler.., ..kelimelerin çoğu... , ..genellikle...” gibi ifadelerle yapılan açıklamalar aslında ortada tam anlamıyla bir kural olmadığı düşüncesini uyandırmaktadır. Örneğin birinci kuralın b maddesine göre “ilk hecesi ünlüyle biten ve /p, b, m/ ünsüzleriyle başlamayan sözcükler /p/ ile pekiştirilir”. Bu kuralın sadece iki aykırı kelimesi (*kaskatı*, *koskoca*) mevcuttur ve yazara göre bunlar başka bir kurala tabidirler. O halde Hatiboğlu’nun eserin sonunda verdiği kelime listesinden bu kurala aykırı örnekler bakalım: *ciscibil*, *ciscivik*, *çarçabuk*, *dasdaracak*, *desdeğirmi*, *kaskatı*, *koskoca*, *sımsıkı*, *tastamam*, *testekerlek*, *tostopaç*, *tostoparлак*, *yosyoğun*, *yusyumuşak*, *yusyuvırlak*. Hatiboğlu ilgili maddeyi örneklendirmek için 20 kelime kullanmıştı; az önce sıraladığımız örneklerin sayısı ise 15’tir. Hal böyle iken Hatiboğlu’nun eserinden kuralları öğrenmek üzere faydalanmak mümkün görünmemektedir.

Hakeza Özçelik (2012) de türeme ünsüzün seçimiyle ilgili düşüncelerini paylaştığı yazısında daha sade bir kural sıralaması yapmakla beraber sıhhatli sonuçlara ulaşamamıştır. Burada elde edilen sonuçlardan birincisi ünlüyle başlayan kelimelerin pekiştirilmesiyle ilgili kuraldır ki bu kural önceki çalışmalarda da zikredilmektedir. İkinci kurala göre kelime başında ünsüz varsa bu ünsüzün teşekkül yeri, türeme ünsüzü üç ayrı şekilde belirlemektedir. Birincisine göre dudak ünsüzüyle başlayan kelimelerin ikileşen hecesi alternatifsiz /m/ veya /s/ ünsüzüyle kapatılır ve kelime tabanında /s, ş, z/ varsa türeme ünsüz /m/ olur; yoksa /s/ olur. Bu kurala Türkçe Sözlük’ten tespit edilen sekiz örnek verilebilmiştir ve bu sekiz örnekten biri (*bombok*) kural dışıdır. Kelimenin kural dışı kalmasına sebep gösterilememiş sadece tek heceli olmasına ve /k/ ile sonlanmasına dikkat çekilmiştir. Başta vurguladığımız üzere bu kadar sınırlı malzeme kişiyi kolayca yanıltabilir; kaldı ki sekiz örnekten biri de aykırı çıkmıştır. Ayrıca bizim listemizi bu kurala göre gözden geçirince aykırı örneklerin sayısını arttırmak da mümkün olabiliyor. İçinde s, ş, z bulunmayıp ileri sürülen kuralın tersine ikileşen hecesi /m/ ile kapatılanlar: *bemberk*¹², *bombol*, *bumbulanık*, *pampak*. İçinde /s, ş, z/ bulunup ileri sürülen kuralın tersine ikileşen hecesi /s/ ya da /r/ ile kapatılanlar: *derdeşik*, *perperışan* ~ *pesperışan*, *yusyumuşak*.

Hece ikileşmesi görülen bazı Türkçe kelimelerin tarafımızca hazırlanan listedeki nöbet kullanımına bakılırsa Türkçenin bu konuda şimdilik bir kural kalıbına girmediği görülmektedir. Örneğin *yumuşak* kelimesi için hem *yumyumuşak* hem *yupyumuşak* hem *yuryumuşak* hem de *yusyumuşak* halihazırda kullanılmaktadır. Bu konuda TS’de kayıtlı olan biçimi standart kabul edebiliriz ancak bu onun kurallı diğerlerinin kuralsız olduğu anlamına gelmemelidir.

4.2. Şekil Yapısı

4.2.1. Hece İkileşmesine Aday Kelimelerin Türü

Bu çalışmaya kaynak olan söz varlığı Deny (1941: 231), Ergin (1999: 379), ST (1976: 93), Ediskun (2003: 155) ve Uzun (2006: 42) için sıfat türünden kelimelerle ilgilidir. Gencan (1975: 170)’a göre niteleme sıfatları ve kimi adlar pekişir. DDTS’ye göre “pekiştirmeli” terimi çoğu kez sıfat, kimi durumlarda da adla ilgilidir (1980: 119). Banguoğlu (1974: 348), Göksel ve Kerslake (2005: 90) ve Demircan (2015: 98)’a göre

¹² Bu örnek DS (1965: 624)’de kayıtlıdır. Özçelik (2012: 39), “Dizin”de listelediği bazı örneklerin ağızlarda bulunabileceğini de belirttiğinden burada kullanmaktan çekinmedik.

sıfat ve zarf türünden kelimelerle ilgili bir olaydır. GTS’ye göre “pekiştirilmiş kelime” isim, sıfat ve zarf soylu kelimelerden biri olabilir (1992: 142). Hatiboğlu (1973: 7) konuyu herhangi bir tür ayrımı yapmadan Türkçe ve yabancı kimi kelimelerde meydana gelen bir olay olarak değerlendirir.

Olgunun ilgili olduğu kelime kategorisiyle ilgili görüşler öncelikle kelime türlerinin sınıflandırılmasıyla ilgili görüş ayrılıklarına dayanmaktadır. Sıfatı veya zarfı isimden bağımsız, müstakil bir kategorinin adı olarak düşünenler olguyu sadece bu başlıklardan birine ya da birkaçına ait sayma yanılığısına kapılmışlardır. Halbuki söz konusu olayın üzerinde gerçekleşmesi beklenen kelime kategorisinin biricik özelliği anlam sahibi olmasıdır. Sıfat veya zarf ise ismin birer görev adı olduklarına göre konuyu genel manada isim kategorisiyle ilişkilendirmek yeterli olacaktır. Hece ikileşmesiyle oluşturulan biçimlerin söz diziminde hangi işlevle kullanılacağı, ikincil öneme sahiptir.

Bununla birlikte TT’de şimdiye kadar örneğine rastlanmamış olsa da Türk lehçelerinde fiil kategorisinden kelimelerin de hece ikileşmesinde kullanılabileceği gündeme getirilmiştir (Stachowski 2013: 181). Stachowski 20 çağdaş Türk lehçesinden yaklaşık 1200 pekiştirmeyi bir araya getirdiği çalışmasında bu tespitine delil olarak üç örnek aktarmıştır. Bunlardan ikisi Özbekçe’de bulunan *kâpkârây-* ‘to blacken, to turn black’ ve (*kizar->*) *kıpkızır-* ‘to redden, to turn red, to flush’ (Stachowski 2013: 142) fiilleridir. Diğeri de Karaimcede bulunan ve kaynağı *aç-* olan *apaç-* ‘to break open, to throw open’ fiilidir (Stachowski 2013: 48).

Türk dilinde nadir rastlanan bir durum olması dolayısıyla Karaimcedeki biçimi Stachowski (2013: 57) de şaşırtıcı bulmaktadır. Özbekçedeki biçimleri ise birer yenilik olarak görmekle beraber ilgili örneklerin Özbekçedeki fiillerin pekiştirilme kapsamını genişletmenin başarısız bir girişimini mi yoksa *kapkara* ve *kıpkızıl* örnekleyen iki izole analogi olayı mı olduğunu gösteren yeterli kanıt bulunmadığını vurgulamıştır (2013: 57).

Her iki tahminde de 1200’de 3’e karşılık gelen bir istisnanın, Türkçede fiillerin pekiştirilebileceği düşüncesine açılan kapıyı aralaması ihtimali %0.25’tir. Özellikle kolayca nüfuz edilebilen Özbekçe biçimler için ikinci tahmini açıklayacak yeterli kanıtı sahip olursa idi zaten izole bir analogi olayından bahsetmeye de gerek kalmazdı.

4.2.2. Kelime Tabanı İle İkileşen Parça Arasındaki İlişki

İnceleme konumuz olan söz varlığıyla ilgili görüş ayrılıkları daha çok kelime başında ikileşen parçanın tanımlanması ve açıklanması noktasında görülmektedir.

İlk dönem kaynakları konuya bir harf ekleme meselesi olarak bakarlar; çünkü bu dönem gramerciliği daha çok şeklidir. Kaşgarî’ye göre “bir şeyi renk ve mübalağa bakımından nitelerken kelimenin ilk harfi alınır ve /p/ harfi ile birleştirilir” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 143).

Osmanlı döneminde de konuya yaklaşım pek farklı değildir. Bergamalı Kadri’ye göre yine harekesiyle birlikte tekrar edilen harfe eklenen bir “bâ” ya da “mîm” vardır (Karabacak 2002: 61). Halid Ziya Bey’e göre evvelki harfleri hareketleri ile beraber alındıktan, ve buna bazı harfler ilave olunduktan sonra, sıfatların evveline getirilen lafızlar ile mana kuvvetlendirilir (Türkay 1999: 27).

20. yüzyılın başlarından itibaren konuyla ilgili yaklaşımların daha nitelikli bir hal almaya başladığı görülmektedir. Artık kelime başındaki parçayı, parçası olduğu kelimeyle birlikte dilin yapısal sınırları çerçevesinde tanımlama çabaları kendini

göstermeye başlar. Bu noktada kelime türetimi bakımından söz konusu söz varlığının gramer içindeki yerini belirleme teşebbüsleri dikkat çekmektedir.

Bu dizinin ilk örneklerinden olan ve Osmanlı diyalekti özelinde Türk dilinin gramerini konu edinen Deny (1921)'nin eserine göre Türkçede kelime türetiminin belirgin sadece bir yönü vardır: Sonekleme. Türkçede hiçbir zaman önekleme yoktur, Türkçe bir kelimenin başında bulunan unsur mutlaka köktür¹³ (1921: 10). Deny önceleri bu şekilde kesin ifadelerle dile getirdiği fikrini 1938'deki bir makalesinde değiştirmiş görülüyor. Bu makalede o zamana kadar sıra dışı bir olay olduğu düşünülen kelime başı hece ikileşmesi olayının, Türk dili için kökensel öneklemeyle işaret eden önemli bir gösterge olduğu fikrini dile getirmenin artık bir gereklilik olduğunu ifade etmiştir (1938: 59).

Frankle (1948: 115-116), Deny tarafından dile getirilen önek teriminin, en geniş anlamıyla kullanılmış olsa bile, konuyla tamamen ilgisiz olduğunu düşünmektedir ve Deny'nin, Türkçede öneklemenin varlığı önermesini kanıtlama girişimlerine katkıda bulunmasına itiraz eder. Ona göre kelime başında yinelenen *boş, ap, bem, güpe vb.* unsurlar için "önek" teriminin kullanılması tamamen yanlıştır. Bir pekiştiriciye ya da pekiştiren bir parçaya "önek" işlevi ya da değeri atfedilemez. Bu unsurlar, herhangi bir önekin doğasındaki niteliğe zıt olarak, bağımsız bir işleve veya semantik bir anlama sahip değildir (Frankle 1948: 115).

Kelime başındaki parçayı önekleşmeyle ilişkilendirme girişimleri her ne kadar yaygınlık kazanmamış olsa da yakın zamana kadar bu düşüncüyü dile getiren örnekler (Göksel ve Kerslake, 2005: 51) bulunmaktadır.

Bazı araştırmacılar hece ikileşmesi görülen biçimleri kelime gruplarıyla ilişkilendirmektedir. Ergin (1999: 379)'e göre ilk heceden doğma tekrar edilen unsur ayrı bir kelime gibi asıl kelimenin önüne getirilir; böylece hece tekrarına dayanan, bir bakıma tekrar diyebileceğimiz bir grup ortaya çıkar. Ancak tekrar edilen unsurun ayrı yazılması gerektiğini düşünen Ergin, ortaya çıkan biçimi bir taraftan sıfat tamlamasına da benzetmiştir. Ona göre asıl kelimeden ilhamla üretilen bu unsur asıl kelimeye tabi ama uydurma, anlamsız bir kelime gibidir.

Hatiboğlu (1973: 7) da pekiştirmeyi bir tür ikileme olayı olarak görmektedir. Ona göre pekiştirmeli sözcüklere türemiş sözcük denilemeyeceği gibi, birleşik sözcük de denemez. Bu tür pekiştirme olayı, yalnız Türkçenin kendine özgü bir olaydır (1973: 9). Bununla birlikte yazar, pekiştirmenin yeni sözcük yaratmada kullanılan vazgeçilmez bir yöntem olduğunu da belirtmektedir (1973: 10). Bu ifadelerden Hatiboğlu'nun şu sonuca vardığını tahmin edebiliriz: Pekiştirilmiş biçimler basit, türemiş ve birleşik kelime olamazlar; o halde kendi adıyla anılması gereken ayrı bir morfolojik süreç söz konudur.

Benzeri bir sınıflandırmayı Korkmaz (2003)'da da görebiliriz. Eserdeki sınıflandırmaya göre *basit (yalın) sıfatlar, türemiş sıfatlar, birleşik sıfatlar, pekiştirme*

¹³ Deny'nin bu eseri tamamen sonekleme düşüncesi zemininde hazırlanmış olmasına rağmen 1941 tarihli Türkçe tercümesindeki sıfatların mukayese derecelerinin anlatıldığı bölümde (231), Ali Ulvi Elöve tarafından düşülen mütercim notunda nedenini tam olarak anlayamadığımız bir katkıyla karşılaşıyoruz. Burada Elöve kelime başı hece ikileşmesini "Türkçenin Osmanlı lehçesinde görülen bu hadise, biricik olarak bir ekin başa gelmesidir ki, bu bir ön ek «préfixe» dir." diyerek bu eserin teorik zeminini aşan bir katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte yukarıda ifade edileceği üzere 1938'de Deny de aynı düşüncüyü dile getiren bir makale yazmıştır.

sıfatları ve kelime grubundan oluşan sıfatlar olmak üzere beş ayrı kategoriden söz edilebilir. Bu sınıflandırmada *pekiştirme sıfatları* için kullanılan şu ifadeler ayrıca dikkat çekicidir: “Pekiştirme sıfatları anlamı güçlendirilmiş olan sıfatlardır. Bu sıfatları türetmek için, benzer hecelerın tekrarı temel alınır (2003: 340)”. Kanaatimizce burada “türeme” kavramının kullanılmaması gerekirdi. Çünkü *türemiş sıfatlar* müstakil bir kategorinin adı olmuştur. Bu durumda doğal olarak pekiştirmeyeyle türemenin birbirinden ayırt edilmesi beklenir. Bu sorun aynı çalışmanın kelime yapımı başlığı altında yer alan türemiş kelimelerle ilgili açıklamalara bakılınca daha da belirginleşir: “Türemiş kelimeler, kelime türetme yoluyla elde edilir. Bu yol, kelime kök ve gövdelerine ekler getirerek değişik anlamda yeni kelimeler yapma yoludur” (Korkmaz 2003:31). Madem kelime türetimi eklerle yapılmaktadır; o halde pekiştirme sıfatları “türetim” dışında bir işlemleri karşılıyor olmalıydı.

Banguoğlu (1974) konuyu morfolojik kapsamda inceler ancak tanımlamasını hece tekrarına dayanan fonolojik bir açıklamaya dayandırmıştır. Ayrıca eserde hece ikileşmesiyle genişletilen tabanın hangi kategoriye dahil edileceğiyle ilgili kararsız bir tavır sezilmektedir: “Önüne geldikleri sıfat ve fiillerde vasfın, yada kılışın yoğunluğunu salt olarak artıran zarflara berkitme zarfları (adverbe intensif) diyoruz. Bunlar da berkitme sıfatları yapısındadırlar. Çoğu zaman diyebiliriz ki berkitme zarfları zarf olarak kullanılan berkitme sıfatlarından başka birşey değildir (1974: 376)”.

Konuyla ilgili bir başka farklı yaklaşım Ediskun (2003) tarafından sergilenmiştir. Ona göre birden çok kelimenin aralarına bir ek ya da bağlaç giremeyecek kadar birleşip kaynaşmasından oluşan yeni anlamdaki sıfatlara bileşik sıfat denir ve inceleme konusu söz varlığı da bu konuda değerlendirilmelidir (2003: 152). Ediskun taban kelimedenden ilhamla üretilen heceyi daha sonra kelimeyle birleşen bir öge olarak tanımlamıştır. Bu düşünce, üretilen hecenin, birleşmeden önce, bağımsız bir öge olarak yaşayabilmesi ihtimalini varsaydığı için kabul edilebilir görünmemektedir.

Benzer bir yaklaşımı Yüksel (2006)’de buluyoruz. Yüksel, sözlük düzleminde kelime kazanma yollarından biri olarak “birleştirme”yi sayar. Ona göre “birleşiklerde kurucu birimlerin bir diğer şekil özelliği de birinci, ikinci veya her iki kurucu birimin dilde bir kerelik kullanımı olan donuk biçim birimden meydana gelmesidir: mas.mavi, pes.pembe, kıp.kızıl, yem.yeşil,.. (2006: 36)”.

Birleştirme yaklaşımını benimseyenlerin kelime başındaki parçayı, tek kullanımlık bile olsa, biçimbirim statüsünde değerlendirdiklerini gözlemliyoruz. Fonolojik süreci görmezden gelen bu yaklaşımın kolayca çürütülebileceği kanaatindeyiz.

Demircan (1990: 63), “hecesel ikileme” olarak adlandırdığı bu olayda baştaki pekiştirici parçanın “kendi dışında bir dil birimine eklenebilen nedensiz bir ses dizisi” şeklinde yapılan yeni morfem tanımına biraz uyduğunu ancak sonuçta bir biçimbirim sayılamayacağını belirtir.

Dermircan’ın olaya fonolojik zemindeki yaklaşımını yerinde bulduğumuzu ifade etmeliyiz. Hece ikileşmesiyle morfolojik yapısı genişletilmiş biçimlerin yeni bir morfem olup olmadıkları ise farklı bir yaklaşımı beraberinde getirmiştir. O da kelime yapımının fonolojik yolla da işletilebileceğini iddia eden görüştür.

Bu görüşe göre fonolojik yolla kelime yapmak mümkündür (Göksel ve Kerslake 2005, Uzun 2006) ve burada bahis konusu söz varlığı bunun en tipik örneklerindedir. Bu görüşe de katılmak mümkün değildir. Çünkü hecesi ikileşen kelimedeki anlamsal gelişme referans anlamdan farklı bir anlama geçişe işaret etmez. Hecesi ikileşmemiş

kelimenin anlamı korunmaktadır; fark tabir caizse anlamın hacmen büyütülmesinden ibarettir.

5. Sözlük Birimi Olarak Hecesi İkileşmiş Kelimeler

İkilenen hecenin bağımsız bir morfem olmadığı daha önce ifade edilmişti. Herhangi bir Türkçe sözlükte bu parçanın madde başı yapılması bu sebeple makul değildir. Örneğin Gülensoy (2007)'un sözlüğünde *düp*+¹⁴, *pim*+¹⁵ vb. örnekler madde başı yapılmıştır ve anlamlandırılarak birer isim gibi değerlendirilmişlerdir.

Aslında bu uygulama yeni ortaya çıkmış değildir; birtakım tarihi sözlüklerimizde de benzeri örnekler görmek mümkündür. Mesela LO'daki duruma göz gezdirecek olursak; *bem*¹⁶'in madde başı yapıldığını görürüz. Bununla beraber *bembeyaz* madde başı yapılmamış, *bem* maddesinin içinde şekil olarak verilmiştir. Aynı sözlükte *büsbütün*'e, *bütün* (1876: 197) maddesinin içinde yer verilmiştir; bu sefer de *büs* diye bir madde başı yoktur. Diğer taraftan *bom*¹⁷ madde başı yapılmış ve ayrıca *bomboş*¹⁸ da madde başı yapılmıştır.

Benzeri tutarsız bir yaklaşım KT (1901)'de de gözlenebilir. Burada *bem*¹⁹, *büs*²⁰, *mas*²¹ madde başıdır. *Bembeyaz*, *büsbütün*, *masmavi* bu maddelerin içinde şekil olarak verilmiştir. Bunların içinde sadece *büsbütün*²² ayrıca madde başı olarak verilmişse de farklı bir anlam belirtilmeden okuyucu *bütün* maddesine yönlendirilmiştir.

Tarihi sözlüklerimizde bu parçaların madde başı yapılmaları Arap harfleriyle ayrı yazılmaları dolayısıyla bir kelime gibi düşünölmelerinden kaynaklanmış olmalıdır.

Hece ikileşmesi sonucu ortaya çıkan biçimlerin kelime tabanından farklı bir anlamı karşıladığı iddia edilmiştir. Örneğin Stachowski, hece ikilemesi sonucunda ortaya çıkan çoğu biçimin anlam itibarıyla taban anlamın basit pekiştirilmesi ya da aynısı olduğunu belirtmekle beraber (2013: 122) tanık olarak kullandığı 184 kelimeden 2'sini farklı anlamla kaydeder: *açık* 'open, light of colour', *apaçık* 'obvious, clear'; *kıvrak* 'lithe, brisk, agile, dexterous'; *kıskıvrak* 'strongly, firmly' (2013: 110-117).

Aslında bu kelimelerde de taban anlamın pekiştirilmiş olduğu görülebilir. Mesela *apaçık* aslında *açık* kelimesinin sekizinci anlamı olan 'kolay anlaşılır, vazih'ın yoğunlaştırılmasından ibarettir (TS 2005: 8). *Kıvrak* için günümüzde önce 'esnek, canlı, çevik, becerikli' anlamları akla geldiğinden ve bu yüzden 'sımsıkı, kuvvetlice' anlamlarındaki *kıskıvrak* ile *kıvrak* birbirinden uzak görünebilir. Bu durumda KT (1901: 1133)'ye bakmamız icap ediyor: *kıvrak* 'Dolanıp sarılmış, kangal olmuş: yılan *kıskıvrak* olmuştu; *kıskıvrak* bağlamak = hiç kımıldanamayacak halde bağlamak.' Demek ki, *kıskıvrak* da *kıvrak*ın anlam bakımından basit bir pekiştirilmiştir.

¹⁴ **düp**+ Tamlik, kesinlik bildiren sözcük: düpdürüst, düpdüz, düpdüzgün, düpedüz (2007: 312).

¹⁵ **pim**+ Ad ve sıfatların önüne gelerek çokluk ifade eder: pimpirik 'çok yaşlı'; pimpak-pinpak 'tertemiz' (2007: 697)

¹⁶ **bem** Edattan. apaçık gibi bembeyaz bambaşka (1876: 214).

¹⁷ **bom** Edat. Apaçık gibi bomboş, bomboz, bombol (1876: 241)

¹⁸ **bomboş** Büsbütün hali tam takır, tehî. (1876: 229)

¹⁹ **bem** Bâ-i meftûha ile başlar bazı sıfatlara idhâl olunarak mübâlağa beyân eder: bembeyaz (1901: 303).

²⁰ **büs** Bâ-i mazmûme ile başlar bazı Türkçe sıfatların başına girip te'kid ve mübâlağa beyân eder: büsbütün (1901: 292).

²¹ **mas** Mübâlağa manasıyla "ma" ile başlayan bazı Türkçe sıfatların başına girer: masmavi (1901: 230)

²² **büsbütün** Sıfat. Hâl. Bakıla: bütün (1901: 293).

O halde hece ikileşmesi sonucu ortaya çıkan herhangi bir biçim *kıskıvrak* da olduğu gibi zamanla pekiştirilmiş anlamdan farklılaşma eğilimine girmemişse, bugün sözlükte müstakil madde başı olarak gösterilmesine de gerek yoktur. *bomboş* 'tamamen boş', *dapdar* 'çok dar', *peşembe* 'her yanı pembe, çok pembe' vb. örneklerin anlam bakımından pekiştirildikleri tabana işaret eden maddenin içinde yazılmaları yeterli olacaktır.

Sonuç

Terim olarak *pekiştirme* (*berkitme*) morfo-fonolojik bir olayı açıklamaya uygun değildir. Bu terim *hece ikileşmesi* ve *türeme* görülen kelimelerdeki salt anlamsal gelişmeye işaret etmektedir. O halde sadece semantik bir terim veya yorum olarak kullanılmalıdır.

(C¹) V¹ p/m/r/s (C¹) V¹ ... formülü ile biçimlenen söz varlığında meydana gelen olaylar fonolojik olarak *hece ikileşmesi*, *türeme* ve türeme sesin farklı fonolojik şartlarda *başkalaşması*dır. Türeyen ses olarak önceleri salt /p/nin tercih edildiği bilinmektedir. /m/, /r/, /s/ ise başkalaşma sonrası edinilen tecrübenin örneklenmesiyle yaygınlık kazanmış olmalıdır.

Güncel haliyle standartlaşmış söz varlığını temel alan yaklaşımlar, türeme ünsüzün seçimiyle ilgili kuralları belirleme noktasında sağlam sonuçlar verememiştir. Bilinen en sağlam kural ET'den beri gözlemlenebildiği kadarıyla, ünlüyle başlayan kelimelerde /p/ ünsüzünün türemesi kuralıdır.

Fonolojik yolla ortaya çıkan söz varlığını ait olduğu şekliyle gramerlerimizin fonoloji bölümünde değerlendirmek gerekmektedir. Sona eklemeyi kelime yapımının biricik yolu olarak kabul eden yaygın gramercilik anlayışımız söz konusu biçimlere *pekiştirilmiş sıfatlar/zarfılar/...* türünden başlıklar açarak kendi kurgusuyla geliştirmektedir.

Hece ikileşmesi ve türeme olayının gerçekleşeceği kelimenin isim kategorisine ait olması yeterlidir. Pekiştirilecek anlamı temsil eden kelimenin sıfat ya da zarf olarak kullanılması kategorik bir ölçü olarak kullanılmamalıdır.

İkileşen hece ve türeme sestten oluşan parça anlamlı ve bağımsız bir morfem gibi, sözlüklerde madde başı yapılamaz. Çünkü tam tersi özellikleri haizdir. Hece ikileşmesi ve türeme sonucunda ortaya çıkan biçim, tabandan farklı bağımsız bir anlamı karşılamıyorsa sözlükte madde başı olmasına da gerek yoktur; taban kelimenin altında şeklen gösterilmesi yeterli olacaktır.

Ek: Hece İkileşmesi Bakımından Ünsüzle Başlayan Kelimeler Listesi²³

bambaşka					basbank basbayağı
bemberk bembeyaz					besbedava besbelli besberaber besberrak besbeter
bombok bombol bomboş bomboz bumbulanık bumburuş bumburuşuk bumbuz					bosbol busbulanık busbudala büsbütün büsbüyük
cemcenabet cımcılık cımcıslak	capcanlı capcavlak				cascavlak cıscılık cıscıbil cıscııldak
	cıpcıbil cıpcııldak cıpcılız				cıscıdır cıscıvık cıscıbil çascıabuk çescıevre
	cıpcıvık		cırcıvık		
	çapçabuk çepçevre çipçtır	çepeçevre	çarçabuk		çascıabuk çescıevre
çımçtır			çırçıplak	çırılçırplak	çıscıplak
çimçiğ	çipçiğ çipçirkin çipçizik				
çumçukur çümçürük	çüpçürük dapdağınık		çirçitlem		

²³ • Tablodaki kelimeler yukarıdan aşağı ve soldan sağa alfabetik olarak sıralanmıştır. Sağ sütündeki sıra bozuluyorsa bozan kelime sol sütündeki eş değerine göre dizildiğindedir.

• Ünlüyle başlayan kelimelerde hece ikileşmesi sabit bir şekilde gerçekleştiği için bu kelimelere listede yer verilmemiştir.

damdar		dapdaracık dapdar	dapadar		dasdaracık dasdar dasdayı
damdazlak demdes		dapdazlak depderin		derdeşik	desdeğirmi
dımdızlak		dıpdızlak		dırdıvrak	dısdıvrak dısdıbil
dimdik dimdiri		dıpdik dıpdiri dıpdinç dıpdiniz dopdoğru dopdolu dopdonuk			dosdoğru dosdolayı
dumduru dümdüdük dümdüz	dümedüz	dupdurgun dupduru düpdüz düpdürü düpdüzen düpdüzenli düpdüzgün gepgece gepgenç gepgeniş gepgergin gepgevrek göpgök	düpedüz		
gömgök		güpgündüz güpgür güpgüzel	güpegündüz		gösgötürü güsgüdelek güsgüdük
		haphazır hıphızlı		hırhışır	kaskara kaskaranlık kaskatı kaskavlak
		kapkalın kapkara kapkaranlık kapkatı kepkel kıpkırmızı kıpkısa kıpkısacık			

TÜRKÇEDE KELİME BAŞI HECE İKİLEŞMESİ VE TÜREME OLAYI

kömkör	kıpkısık	sapasağlam	perperişan	sırsıklam	sırılsıklam	kıpkızıl	
	kıpkıvrak					kıskıvrak	
	kipkirli					koskoca	
	kopkoca					koskocaman	
	kopkocaman					koskolay	
	kopkolay					koskoyu	
	kopkoyu					köskötü	
	köpkör					köpkötürüm	
	köpkötü					küsküçük	
	köpkötürüm					küskütük	
	kupkuru					masmavi	
	küpküçük					mismitil	
	küpkütük					mosmor	
laplacivert	pesperişan						
pampak	raprahat	perperişan	sırsıklam	sırılsıklam	pespembe		
					pıspıtırak		
pimpis	sapasağlam	perperişan	sırsıklam	sırılsıklam	tastamam		
samsalak						sapsağ	
						sapsağlam	
semsert						sapsade	
						sapsakin	
						sapsarı	
						sepserin	
						sepsert	
						sepseyrek	
						sımsıcak	sıpsıcak
sımsık							sıpsıkı
							sıpsıcacık
							sıpsıska
sımsıkı	sıpsiyah	sırsıklam	sırılsıklam	sırılsıklam	tastamam		
						sıpsıyah	
						sıpsilik	
						sıpsivri	
						sopsoğuk	
						sopsoluk	
						söpsökük	
						supsululu	
						şipşirin	
						taptakır	
taptakır							
taptamam							

temtek	taptatlı taptaze	tapataze		
	teptemiz		tertemiz	testekerlek testengerlek
tımtıkız				tıstımbıl
tomtok			tortopaç	tostopaç tostop tostopan tostoparлак
yamyassı yamyaş	tupturuncu tuptuzlu yapyassı yapyaş yapyabancı yapyakın yapyakışıklı yapyalncak yapyalınız	yapayalınız		yasyamalak
	yapyanlış yapyapışık yapyaşlı yapyavaş	yapayanlış		
yemyeşil	yepyeşil yepyeni yıpyırtık yopyoğun	yepisyeni	yaryalabık	yasyalabık
yumyumuşak	yupyumuşak yupyumru yupyuvarlak yüpyüce zapzayıf zepzengin zopzor		yuryumuşak	yesyeni yısıyrtık yosyoğun yusyumuşak yusyumru yusyuvarlak yüsyüce

Kısaltmalar

DLT	: Dîvânü Lugâtî't-Türk [A. B. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu (2014)]
DS	: Derleme Sözlüğü [Türk Dil Kurumu (1993)]
DDTS	: Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü [Berke Vardar vd. (1980)]
ET	: Eski Türkçe
GTS	: Gramer Terimleri Sözlüğü [Zeynep Korkmaz (1992)]
KT	: Kâmûs-ı Türkî [Ş. Sami (1901)]
LO	: Lehçe-i Osmânî [Ahmed Vefik Paşa (1876)]
MU	: Müyessiretü'l-Ulûm [E. Karabacak (2002)]
ST	: Sözcük Türleri [N. Atabay, İ. Kutluk, S. Özel (1976)]
TS	: Türkçe Sözlük [Türk Dil Kurumu (2005)]
TT	: Türkiye Türkçesi

Kaynakça

- AHMED VEFİK PAŞA (1876). *Lehçe-i Osmânî*, İstanbul: Mahmud Beğ Matbaası.
- ATABAY, Neşe, İbrahim KUTLUK ve Sevgi ÖZEL (1976). *Sözcük Türleri*, (Yöneten ve Yayına Hazırlayan Doğan Aksan), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- CİKİA, Marika (2007). "Pekiştirilmiş Kelimeler Türk Dilinde", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, (24-29 Eylül 2000)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 291-299.
- DEMİRCAN, Ömer (1990). "Türkçe İkilemenin Özüne Doğru", *Dilbilim*, IX: 61-92.
- DEMİRCAN, Ömer (2015). *Türkçenin Seditizimi*, İstanbul: Der yayınları.
- DENY, Jean (1921). *Grammaire de la Langue Turque (Dialecte Osmanlı)*, Paris: Imprimerie Nationale.
- DENY, Jean (1938). "Existe-t-il des Prefixes en Turc?", *Bulletin de la Societe de Linguistique de Paris*, Vol. 39: 52-65.
- DENY, Jean (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Maarif Matbaası, (çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul.
- EDİSKUN, Haydar (2003). *Türk Dilbilgisi (Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi)*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- EKER, Süer (2017). *Çağdaş Türk Dili*, 11. Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. ve Ziyat AKKOYUNLU, (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâtî't-Türk (Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin)*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic word formation: a functional approach to the lexicon*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- ERĞİN, Muharrem (1999). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım/Yayımlar/Tanıtım.
- FRANKLE, Eleanor (1948). "Some Problems of Word Formation in the Turkic Languages", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 68, No. 2 (Apr. – Jun., 1948): 114-120.
- GENCAN, Tahir Nejat (1975). *Dilbilgisi*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÖKSEL, Aslı and Celia KERSLAKE (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*, London and New York: Routledge.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1973). *Pekiştirme ve Kuralları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARABACAK, Esra (2002). *Bergamalı Kadri - Müyessiretü'l-Ulûm*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZÇELİK, Sadettin (2012). "m, p, r, s Ünsüzleriyle Yapılan Pekiştirme Ve Kuralları Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 2012-2: 29-42.
- STACHOWSKI, Kamil (2013). *Turkic C-type reduplications*, Uniwersytet Śląski Wydział Filologiczny.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (1901). *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: İkdâm Matbaası.

- TDK (1993). *Derleme Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDK (2005). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TUNA, Osman Nedim (1986). (1986). *Türk Dilbilgisi Ders Notları*, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Malatya.
- TÜRKAY, K. (1999). *Halit Ziya Bey, Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî [Türkçe Dil Bilgisi]*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UZUN, Nadir Engin (2006). *Biçimbilim; Temel Kavramlar*, İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- VARDAR, Berke vd. (1980). *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YÜKSEL, Semahat (2006). *Türkçede Biçim ve Cümle Dersleri*, İstanbul: Multilingual.